

משפטי התעמולה של אצ"ל בתקופת המרד, 1944-1948

חן-ציון ניות

תקציר

בפברואר 1944 פרסם אצ"ל את הכרזת המרד; זו פתחה עידן חדש ביחסו של הארגון לממשלת המנדט. הארגון קרא בפרסומיו הציבוריים שלא לציית לחוקי המנדט, אך בהוראותיו לחברי היה מתון ושקול יותר. ההגנה המשפטית במשפטי הנשק הייתה ריכוזית, וניהלה אותה המחלקה המשפטית של הארגון. מחברי הארגון שנעצרו נמנעה האפשרות להמשיך בלחימה, ועל כן ביקש האצ"ל להפוך את משפטם למוקד מאבק חלופי. המלצת הארגון על קו ההגנה הרצוי ניתנה לנאשמים לאחר בדיקת מצבם האישי ומצבם המשפטי.

אותם שיקולים שהביאו את הארגון לעיצוב קו הגנה פוליטי ברבים ממשפטי הנשק עיצבו גם את קו ההגנה המשפטי ברובם המוחלט של משפטי התעמולה. ההבנה כי משפטי התעמולה נעדרים הד תקשורתית בעל ערך, גילם הצעיר במיוחד של הנאשמים והאפשרות להביא לזיכויים או במידה רבה למזעור עונשם, כל אלה הטו את הכף לנקוט קו הגנה משפטי. ההחלטה להמשיך להאציל את סמכות ניהול משפטי התעמולה למחלקות המשפטיות המחוזיות תאמה את המגמה לבכר קו הגנה משפטי שאיננו מצריך ניהול ריכוזי ומתואם.

דרכו של אצ"ל בזירה המשפטית הייתה מדורגת, מורכבת ומדודה, והיא נעה בטווח שבין המטרות והיעדים אשר לשמם הוקם הארגון ובין הדאגה לחיי לוחמיו ולחירותם.

מילות מפתח: אצ"ל, משפטים, תעמולה

מבוא

הכרזת המרד בראשית פברואר 1944, שאצ"ל פרסם עוד לפני יציאתו למאבק, היא תמצית האידיאולוגיה שלו, שנועדה להעניק לגיטימציה למאבק הזה.¹ הכרזה זו הייתה כתב אשמה נוקב נגד ממשלת המנדט הבריטי, ובה קרא אצ"ל ליישוב היהודי למרוד בממשלת המנדט

1 אפרים אבן, 'האידיאולוגיה שביסוד הכרזת המרד ועימותה עם המציאות', **האומה**, 40 (אלול תשל"ד), עמ' 204-220.

ולא לציית לחוקיה.² בשנים 1944-1945 פרסם הארגון הצהרות נוספות בגנות חוקי ממשלת המנדט ומיקד אותן במערכת המשפט. קריאתו למרי אזרחי הייתה קריאת כיוון, והארגון עצמו – שהחל במאבק צבאי אינטנסיבי מיד אחרי ההכרזה – החל למרוד במערכת המשפט המנדטורית חלקית ובהדרגה כשנה וחצי אחרי כן.

המשפטים נגד חברי האצ"ל נחלקו בין עבדות נשק שמוגדרות חמורות ובין עבדות תעמולה המצויות ברף חומרה נמוך יותר. במשפטי הנשק בתקופת המרד עברו חברי הארגון תמורות, כפי שיובהר להלן, ואלו נעו בין קו הגנה משפטי – ניהול הגנה משפטית בסיוע עורך דין על פי סדרי הדין המקובלים – לקו הגנה פוליטי – אי־הכרה בסמכות בית המשפט ונשיאת הצהרות פוליטיות. התהליך היה מדורג, נבחן במשורה, ולתקופה קצרה אף שולבו שני קווי ההגנה.³

במקרים שנבחר קו הגנה משפטי לא זיהה את עצמו הנאשם כחבר הארגון, המשפטים נותרו חסרי זיקה למחתרת, ולימים אף נעלמו מקצתם מהזיכרון ההיסטורי.⁴ מנגד, הארגון פרסם רבים מן המשפטים שנקט בהם קו הגנה פוליטי אף על פי שהנאשם לא זיהה את עצמו עם אצ"ל אלא עם מאבק כללי לשחרור לאומי. כך נוצרה הרגשה שהמשפטים המזוהים עם הארגון הם אלו שנקט בהם קו הגנה פוליטי, ואצ"ל זוהה כמי שהוביל את אנשיו למאבק בזירה המשפטית. בדברי ימיו של הארגון ניכרת הבלטת של המשפטים ההרואיים, אלה שחברי הארגון נקטו בהם קו הגנה פוליטי; אמנם משפטים שנקט בהם קו הגנה משפטי לא הועלמו ואפשר למצוא על אודותיהם פרטים במקורות רבים, אך הם לא זכו לחשיפה רחבה. פעמים ניתנו כותרות או הגדרות גורפות לדרכו של הארגון בזירה המשפטית, והמשפטים שנקטו בהם חברי הארגון קו הגנה משפטי לא זכו לאזכור אפילו בהערת אגב.

אף 'גורלם' של משפטי התעמולה לא שפר. ברובם נקט קו הגנה משפטי, ולפיכך הם נעלמו מן הזיכרון ההיסטורי. אמנם הם לא הסעירו את היישוב היהודי, שכן הענישה בהם הייתה מינורית ורובם הסתיימו בקנסות או בתקופות מבחן, אך הם חלק מתמונה כוללת בהתנהלותו של אצ"ל בזירה המשפטית, וכמו משפטי נשק רבים שלא זכו לפרסום, גם הם תורמים להבנת מורכבות דרכו של הארגון בזירה זו.

במאמר זה נטען כי אמנם אצ"ל לא בחר קו הגנה רשמי למשפטי התעמולה, אך העברת ניהול המשפטים לידי המחלקות המשפטיות המחוזיות של הארגון ומהן לידי פרקליטים שונים מוכיחה שבפועל הייתה זו מדיניותו של הארגון. לאחר הצגת רקע בסיסי על מחלקת

2 יעקב מרקוביץקי, המפקד: מנחם בגין כמנהיג של ארגון גרילה עירונית, כרמל ומרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים תשע"ב, עמ' 61-62.

3 חן־ציון ניות, 'האצ"ל בחזית המשפטית בתקופת "המרד" 1944-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ה, עמ' 86-98.

4 לדוגמה: משפטיהם של יעקב לרמן, שהחל ב־20.5.1947, ושל דב זמיר, שהחל ב־23.5.1947, אשר הכחישו את האשמה, וכן משפטו של יוסף לנגר, שהחל ב־20.9.1947, אשר הודה בעבדות המיוחסות לו.

התעמולה של האצ"ל ומערכת המשפט הבריטית, נשווה בין משפטי הנשק למשפטי התעמולה של הארגון אגב התייחסות לקווי ההגנה השונים, לעורכי הדין ולתהליך בחירת קו ההגנה. לבסוף נבחן את הטיעונים המגוונים שהעלו עורכי הדין במשפטי התעמולה, אשר בשל נסיבות המעצר נדרשו ליצירתיות שאפשר קו ההגנה המשפטי.

המתודולוגיה שנבחרה למחקר היא הכרת כלל הפרטים והימנעות משימוש במקרה יחיד לייצוג מאחר שהגדרת הייצוג תיתכן רק אחרי הכרת מגוון הפרטים. לכן בשלב ראשון אותרו משפטי חיל התעמולה המהפכני - החת"ם (עוד על החת"ם - להלן) בכל תקופת המרד באמצעות עיתוני התקופה, מסמכים מארכיון המדינה, ממכון ז'בוטינסקי ומארכיון ההגנה, זיכרונות של חברי הארגון וראיונות עמם. באמצעותם ובאמצעות חומרים אחרים מהארכיון הממלכתי הבריטי (BNA) ומחקר עדכני על אודות המחחרות בכלל, אצ"ל בפרט והזירה המשפטית נותחו משפטים אלו. משפטי הנשק של אצ"ל ישמשו רקע להבנת מקומם של משפטי התעמולה ומקור להשוואה.

יש קושי גדול בזיהוי משפטי חברי החת"ם מכמה סיבות. אי אפשר למצוא בארכיונים ריכוז נתונים על חברי החת"ם בכלל ועל משפטיהם בפרט. אם סוקרו משפטים אלו בעיתונים, הם זכו על פי רוב לכותרות קטנות וכתבות תמציתיות נטולות פרטים או רצופות פרטים לא מדויקים: שמות הנאשמים, זיהויים המחתרתי ופרטי האשמה. לעתים הוצגו הנאשמים כ'שני נערים' ללא אזכור שמם, לעתים נזכר שמם בשיבוש שהקשה את היכולת לזהותם, ולעתים הם הוצגו בעיתון אחד בתור חברי לח"י ובאחר - בתור חברי אצ"ל. לכן היה צורך בהשוואת הנתונים בין העיתונים השונים ובהצלבתם עם רשימות שונות של חברי אצ"ל ומקורות ארכיוניים אחרים. נמצאו כמה תיקי נאשמים בארכיונים של עורכי הדין, אך גם נתונים אלו לא היו מלאים וחייבו הצלבת מידע. במחקר זה אותרו יותר מחמישים משפטים של חברי החת"ם בתקופת המרד - 1948-1944. אין זה מן הנמנע שמשפטים אחרים נעלמו מן העין בשל הקשיים אשר הוצגו לעיל, אך נראה כי המחקר הקיף את רובם המוחלט. יצוין עוד כי חברי חת"ם רבים נעצרו ולא הובאו כלל למשפט.

חיל תעמולה מהפכני - החת"ם

ארגון מחתרת נאבק לא בשדה הקרב המוכר ממלחמות בין מדינות, ואף הגדרת הניצחון שונה בתכלית; אין היא תוצאה של יחסי הכוחות הצבאיים בסופה של הלחימה אלא מידת הפגיעה התודעתית בשלטון ובלגיטימיות שלו. ארגוני המחתרת מודעים לנחיתותם הצבאית, ולכן הצלחתם להשגת מטרתם הפוליטית מושפעת מאוד מההד התקשורתית למאבקם הצבאי. למרות ההבנה שכל הד תקשורתית בונה את האפקט הפסיכולוגי הנדרש להצלחת פעילות המחתרת, המחחרות אינן מסתפקות בסיקור באמצעי התקשורת

הרשמיים והמוכרים אלא מבקשות להעביר את המסרים שלהן ישירות, ולצורך כך הן מפעילות ערוצי תקשורת עצמאיים.⁵

לדברי חרובי, 'המאבק על דעת הקהל היה לא פחות חשוב מן המאבק המזויין'⁶ בעיני אצ"ל, והארגון השקיע אמצעים ומאמצים רבים לצורך העברת מסריו בערוצים עצמאיים. על חשיבותה של ההסברה כאמצעי להשגת המטרה הפוליטית בתפיסת אצ"ל כתב נאור:

מטרת המרד היתה מדינית. האמצעים הצבאיים כשלעצמם לא יכלו להספיק, ולו בשל הפער ביחסי הכוחות, ומכאן ערכה של ההסברה [...] מאות הפרסומים, גילויי הדעת, ההודעות, הכרוזים והנאומים שחיבר בגין בשנות המרד – מעידים על תפיסת ההסברה כמכשיר לקידום השגת המטרה, הניצחון באותה 'מלחמה מדינית'.⁷

אצ"ל הפנה את תעמולתו לשלושה מעגלי השפעה: חברי הארגון, היישוב היהודי וגורמי חוץ – אנשי ממשל בריטים ומדינות בעולם. הפצת תעמולה בקרב חברי הארגון נועדה לחזק את האמונה בצדקת הדרך – להבהיר לחברי הארגון שאינם יודעים על כל המתרחש בארגון בשל המידור, לחדד את מטרותיו ויעדיו של הארגון, לחנך אותם ברוח זו, וכמובן לעורר בהם גאווה יחידה. התעמולה בקרב היישוב היהודי בארץ ובעולם נועדה להציג את עמדותיו האידאולוגיות והמעשיות, להגיב לדה-לגיטימציה שעשו המוסדות הרשמיים לארגון, להמריץ גיוס לוחמים ולעודד תרומות שהיו חשובות לארגון כמו אוויר לנשימה. התעמולה בקרב אנשי ממשל בריטים ומדינות שונות ברחבי העולם נועדה לבנות את הלגיטימיות של אצ"ל כארגון שחרור ולעורר תמיכה בפעילותו, כדי ליצור לחץ מדיני על בריטניה.⁸

אצ"ל העביר את מסריו בקרב היישוב היהודי באמצעות החת"ם, שהשתמש בתקופת המרד במגוון שיטות ודרכי תקשורת לצורכי תעמולה, בעיקר באמצעות כרוזים, עיתונים ושידורי רדיו. הודעות וכרוזים נתלו ופוזרו ברחובות הערים; אלה התאפיינו בהעברת ידיעות ומסרים קליטים בלשון קצרה. תליית הכרוזים נעשתה לרוב בזוגות, אחד נשא את הכרוזים, והאחר – את דלי הדבק והמברשת. לצורך פיזור הכרוזים עלו חברי החת"ם לגג בניין במקום מרכזי, הניחו קרש על המעקה – בצדו האחד כרוזים, ובצדו האחר קופסה ובה מים. בתחתיתה נקדח חור, וכשהתרוקנה הקופסה ממים עפו הכרוזים למטה. בדרך דומה פעלה פצצת כרוזים. במקום הקופסה היה הקרש מחובר בחבל לאבן כבדה

5 תמר ליבס ופול פרוש (עורכים), *כשהאויב נכנס אלי הביתה: טרור ותקשורת בעידן העכשווי*, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2006, עמ' 7-12; B. L. Nacos, *Terrorism and the Media*, Columbia University Press, New York 1994, pp. 48-74.

6 אלדד חרובי, *הבולשת חוקרת: ה-C.I.D. בארץ ישראל 1948-1920*, פורת, צור יגאל וכוכב יאיר תשע"א, עמ' 250.

7 אריה נאור, 'המרד: לגיטימציה ואתיקה של מלחמת שחרור לפי מנחם בגין', בתוך: יעקב מרקוביץקי (עורך), *המורדים – מאבק האצ"ל בבריטים*, מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים תשס"ח, עמ' 95.

8 מרקוביץקי, *המפקד*, עמ' 121-123.

ולפצצת הדף; זו הופעלה בהשגחה רק לאחר שירדו מהבניין, החבל נקרע, והכרוזים עפו למטה.⁹ בדרכים אלו פוזרו הכרוזים לכל עבר, וחברי הארגון הצליחו להיעלם לפני הגעת המשטרה.

העיתון חרות הופץ בחלוקה ידנית ברחוב, בתיבות הדואר של אוהדי התנועה הרוויזיוניסטית ובהדבקה ככרוזים. על פי רוב התפרס העיתון על פני ארבעה עמודים, ולעתים על שניים. תחילה הוא הופץ אחת לחודש, וכשהתקרב שלטון המנדט אל קצו הוא פורסם אחת לשבועיים ואף בתדירות גבוהה יותר. העיתון היה מגוון, והובאו בו ידיעות קצרות וארוכות, מאמרי דעה וביקורת.¹⁰

שידורי הרדיו של קול ציון הלוחמת שודרו אחת לכמה ימים, נמשכו דקות אחדות והתאפיינו בהסברה ובהנמקה של יעדי הארגון ובמידע חדשתי מצומצם. על שידורים אלו הייתה אמונה קבוצה קטנה וקבוצה של חברי הארגון.¹¹

נוסף על שלושת האמצעים המרכזיים האלו השתמש אצ"ל בעוד כמה אמצעים: צביעת סמל אצ"ל וסממאות שונות ברוח הארגון על דרכים ומבנים באמצעות שבלונות, תליית שלטי הארגון על עמודים או על בניינים באזורים הומי אדם, והשתלטות על מקרן בבית קולנוע כדי להציג לצופים את רעיונותיו.¹²

החת"ם נחשבה יחידה לא מבצעית, כזו שאינה מצריכה אימון, כוח ומיומנות קרבית, ולכן הגיעו אליה המגויסים החדשים, אשר היו בדרך כלל צעירים יותר מיחידות אחרות בארגון. רבים מחברי אצ"ל החלו את דרכם בחת"ם, ועם הזמן 'התקדמו' לחיל קרב (ח"ק), שהיה אמון על הפעילות המבצעית. על גילם של חברי החת"ם אפשר ללמוד מרשימת חברי הארגון שנעצרו בפעולות תעמולה. ברשימה שהוכנה לצורך מחקר זה יש כ-75 נאשמים, מחציתם בני נוער בטווח הגילים 14-18.

אף שאין מדובר בפעילות קרבית, חברי החת"ם היו נתונים לסכנות ממשיכות מבית ומחוץ. פעילותם התפתחה פעמים רבות לתגרה אלימה עם גורמים ביישוב היהודי שהתנגדו לפעילות הארגון וביקשו למנוע את תעמולתו. סכנה גדולה יותר נשקפה לפעילים מהיתקלות עם חיילים ושוטרים שניסו לעצור את חברי החת"ם, ולשם כך השתמשו לעתים אף באש חיה. לפעמים יצאו חברי הארגון עם אקדח או רימון הלם כדי להגן על עצמם. רימון כזה הביא לפציעתו ולקטיעת ארבע מאצבעותיו של יצחק בוזגלו, מפקד החת"ם בחיפה, ב-20 במרס 1947.¹³ הד לסכנה הכפולה אפשר למצוא בשתי כתבות סמוכות בעיתון הפקר ב-27 באוקטובר 1947. בכתבה הראשונה מתוארת תגרה בין חברי אצ"ל

9 מכון ז'בוטינסקי (להלן: מזב"ט), פ 50 21/4, עמ' 12; שמעון ראם, חיפה בלהבות: מבצעי הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל) בחיפה האדומה 1931-1948, הוצאה עצמית, חיפה תשס"א, עמ' 227.

10 שאול אבישי, תעמולה במחתרת, ראובן מס, ירושלים תשס"ט, עמ' 181-193, 197-221; דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, המרד 1946-1947, מוסד קלוזנר, תל אביב 1976, עמ' 354-362.

11 שם.

12 אבישי, תעמולה במחתרת, עמ' 18-19.

13 ארכיון ההגנה, 112 (ש"י), 1144.

לחברי ההגנה: חברי אצ"ל הגיעו לגבעתיים כדי לתלות כרוזים, וחברי ההגנה ביקשו למנוע זאת והדפו אותם מהמושבה. בכתבה השנייה מתואר ירי לעבר מדביקי הכרוזים: סמוך לכיכר הבימה בתל אביב ירו שוטרים מרכב משוריין לעבר נערים שתלו כרוזים. איש לא נפגע.¹⁴

עם חללי אצ"ל בתקופת המרד נמנה גם אשר טרטנר, חבר החת"ם בחיפה. ב־16 באוקטובר 1944 יצאו טרטנר וחברו להדביק כרוזים ברחוב חסן שוקרי בעיר, כוח משטרה זיהה אותם וירה לעברם. טרטנר נפגע ברגלו מכדור ונתפס, וחברו הצליח להימלט. הוא קיבל טיפול רפואי לא מספק, ומצבו הוחמר עד שנאלצו לקטוע את רגלו. גם זה לא עזר, והוא נפטר ב־8 בנובמבר 1944 מזיהום.¹⁵

חוק ומשפט

בדבר המלך במועצה על פלשתינה (א"י) 1922 ובפקודת בתי המשפט מ־1924 הונחו יסודותיה של מערכת המשפט המנדטורית בארץ ישראל. מתוך ניסיון להתמודד עם המרד הערבי הגדול, שהחל ב־1936, תיקנו הבריטים ב־1937 תקנות חירום. הם כינו אותן 'דבר המלך במועצה לפלשתינה (א"י) (הגנה) 1937', ומכוון הוקמו בתי משפט צבאיים (Military Courts). בתי משפט אלו היו כפופים למפקד הצבא, ולא למערכת החוק והמשפט האזרחיים, אך מקור סמכותם היה החוק האזרחי, והם היו כפופים למשרד המושבות. השופטים שישבו בהרכב בית המשפט הצבאי היו קציני צבא; ומנגד, התובע היה התובע הכללי, ולא התובע הצבאי, והענישה – בתי הכלא והוצאות להורג – בוצעה בידי גורמים אזרחיים.¹⁶

בראשית 1944 חזרו אצ"ל ולח"י לפעילות מבצעית והחלו לשבש את שגרת יומה של ממשלת המנדט באמצעות פגיעה במבני שלטון, בתחנות משטרה, בתשתיות ועוד. הן התמידו בפעילות זו עד מלחמת השחרור, ולתקופה קצרה (מאוקטובר 1945 עד יולי 1946) אף הובילה הסוכנות היהודית פעולות אלו באמצעות תנועת המרי – ארגון גג להגנה, לאצ"ל וללח"י. מלחמת העולם השנייה הותירה את בריטניה במשבר כלכלי עמוק, וזה אף הביא לפיחות במעמדה וביכולותיה. הפעילות המחתרנית בתקופה קשה לממלכה חייבה את ממשלת בריטניה לשקול את צעדיה בכמה מעגלים – בשאלת עתידה המדיני של הארץ, במישור הביטחוני ובענייני חוק ומשפט; ועליהם יורחב הדיון.¹⁷

14 'תגרה בין מדביקי כרוזים ו"הגנה" בגבעתיים'; 'יריות לעבר מדביקי כרוזים', הפקר, 27.10.1947, עמ' 1.

15 ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, עמ' 70-71.

16 שר המלחמה אל הפרקליט הצבאי הראשי, 14.4.1947, British National Archives (להלן: BNA), LCO 53/63.

17 על מדיניות הבריטים בארץ ישראל ראו: מוטי גולני, הנציב האחרון: הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1948-1948, עם עובד, תל אביב 2011, *The*, WM Roger Louis and Robert W. Stookey (eds.).

בניסיון מוקדם להיאבק בטרור המתחדש פרסם מפכ"ל המשטרה תקנות מיוחדות שחייבו הקפדה על איסוף הראיות, התיעוד והחקירות, נקבע בהן כי כל תיק חקירה בנושא החזקת נשק או נשיאתו יועבר למפקדת המשטרה, וזו תחליט בפני איזה בית משפט יידון הנאשם. התקנות גם דרשו הידוק קשר עם מטה המשטרה בירושלים ועם הבולשת וזירוז ההליכים המשפטיים כדי להעמיד במהירות את הנאשם לדין.¹⁸

בניסיון רחב ומהותי הרבה יותר להתמודד עם פעילות המחתרות נתקנו 'תקנות ההגנה (שעת-חירום) 1945'; אלה ביטלו את סמכותם של השלטונות האזרחיים בארץ ומסרו את כל האחריות לידי של מפקד הצבא הממונה מטעם הנציב העליון. תקנות ההגנה הסמיכו את מפקד הצבא להקים בתי משפט צבאיים, ובהם קציני צבא שלא היו חייבים להיות בעלי ידע או ניסיון משפטי. לא היה אפשר לערער על צו, על פסק דין או על גזר דין שניתן בבית משפט צבאי. לגזר הדין נדרש אישורו של מפקד הצבא, אך האישור ניתן בעיון שערך מפקד הצבא בפרוטוקול המשפט ובבקשות שהופנו אליו בכתב, ולא בהליך משפטי של ערעור.¹⁹ מתכתובת בין הנציב העליון לתובע הכללי ולמשרד המושבות עולה שב-1947 ניסו להתמודד משפטית עם המחטרות. הדיונים וההתכתבויות התמקדו בשני עניינים: הקמת בתי משפט צבאיים מהירים וסמכויותיהם, ותיקון תקנה 30 שתמנע ערעור על גזר דין שנגזר בבית דין צבאי וקיבל את אישור מפקד הצבא.²⁰ הרקע לדין בעניין תקנה 30 הוא רצף עתירות שהגיש עורך הדין זליגמן לבית המשפט העליון ולמועצת המלך בניסיון למנוע את הוצאתם להורג של דב גרונו, מרדכי אלקחי, יחיאל דרזנר ואליעזר קשאני. העתירות הוגשו לערכאות אזרחיות שמעל מערכת המשפט הצבאית, ותוכנן נגע להליכים טכניים ולשאלת סמכותו של הנציב העליון על פסיקת דין מוות. ממשלת המנדט הבינה כי נוצרה פרצה, וזו מעקרת את בתי המשפט הצבאיים מכוחם המיוחד, שאינו מאפשר ערעור, ומביאה לדחייה בלתי מוגבלת בזמן של ביצוע גזר הדין. לכן תוקנה תקנה זו – שאינה מאפשרת כל ערעור על ההחלטה הסופית של מפקד הצבא. בו בזמן, כדי לזרז את ההליכים המשפטיים ולהחמיר בענישה, הוקמו בתי משפט צבאיים לשיפוט מהיר, ואליהם הועברו משפטים שקשורים בפעילות טרור, אך מצויים ברף ענישה נמוך, שנידונו קודם לכן בבתי משפט אזרחיים.

End of the Palestine Mandate, I. B. Tauris, London 1986; Michael Cohen, *Palestine and the Great Powers 1945-1948*, Princeton University Press, Princeton 1988

18 חרובי, *הבולשת חוקרת*, עמ' 250. על הממשל המנדטורי ושמירת הסדר הציבורי ראו: ברוס הופמן, *כשלון האסטרטגיה הצבאית הבריטית בארץ-ישראל 1939-1947*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ג; דייוויד סזרני, *הכובע של מייג'ור פאראן: רצח סקנדל ומלחמתה של בריטניה בטרור היהודי 1948-1945*, כנרת זמורה-ביתן דביר, אור יהודה תשע"ה, עמ' 80-39; D. A. Charters, *The British Army and Jewish Insurgency in Palestine 1945-1947*, St. Martin's, New York 1989, pp. 84-131.

19 דב יוסף, *השלטון הבריטי בארץ-ישראל*, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ח, עמ' 220-224.

20 הנרי גורני אל סר אלן קאנינגהאם, 26.3.1947; מזכיר המדינה, 27.3.1947; סר אלן קאנינגהאם אל הנרי גורני, 27.3.1947 – כולם ב: BNA, CO 537/2413.

אישום

שני סעיפי אישום מרכזיים היו התשתית לכתבי האישום של חברי החת"ם: 'החזקת כרוזים' ו'הפצת כרוזים'. הסעיפים התייחסו לחומר פרסומי שיועד להפצה ולא קיבל אישור רשמי של ממשלת המנדט להדפסה ולהפצה, ללא תלות בתוכנו של הפרסום. אם הוכח כי יש בו גם תעמולה שהיא הסתה, הייתה חומרת האישום גבוהה יותר.

דוגמה למשפט כזה היא משפטם של שאול דומיניץ, נפתלי זילברברג, שולמית כהן וצבי רוזנבלום, שנתפסו ב־15 בספטמבר 1945, ערב יום הכיפורים, וברשותם כרוזי אצ"ל – כרוזי אוהרה לשוטרים הבריטים מפני כניסה לרחבת הכותל המערבי. הרקע לאזהרה היה איסור תקיעה בשופר ברחבת הכותל מ־1928, שנגדו נאבקו חברי בית"ר ואצ"ל. הם דאגו בכל שנה מאז 1930 להבריח שופר לרחבה ולתקוע בו. בשלב השני של מאבק זה החל אצ"ל לאיים על השוטרים הבריטים לבל יתקרבו לרחבת הכותל. עורך דין מקס קריצמן טען שאין לראות באזהרה לשוטרים הסתה מאחר שיש בה דרישה של בני דת אחת מבני דת אחרת לא לפגוע ברגשותיהם הדתיים. השופט בכור שטרית קיבל את טענתו, אך חייב את הארבעה בקנס על שלא נדפס שם בית הדפוס על הכרוזים.²¹

אישום ב'הפצת כרוזים' התייחס למקרים שהנאשם נתפס בניסיון להדביק כרוזים, בזמן חלוקתם, בניסיון לתלות סמאות או לציירן. אישום זה מבטא ניסיון פעיל להפיץ תעמולה, ולכן נחשב חמור מהחזקת כרוזים. כתב אישום שעיקרו היה 'החזקת כרוזים' התייחס למקרים שהנאשם נתפס וברשותו חומרי תעמולה אסורים, בביתו או במקום ציבורי, אך הוא לא נתפס מנסה להפיצם; או אז הייתה חומרת העבירה נמוכה יותר.

סעיפי האישום 'החזקת כרוזים' ו'הפצת כרוזים' היו סעיפי האישום הבסיסיים לכתבי האישום של חברי החת"ם, ואליהם נוספו סעיפי אישום לפי הנסיבות המיוחדות לכל מקרה. היו מקרים שנתפסו חברי החת"ם וברשותם רימון הלם או פצצת כרוזים, לפעמים הם התנגדו למעצר או ניסו לברוח ממנו, ואז עובדו כתבי האישום בסעיפים נוספים.

בתי משפט

בתקופת המרד הובאו חברי המחותרות שנתפסו עם נשק לפני בתי משפט צבאיים. לעומת זאת, עברות התעמולה נידונו בתחילה לפני בתי משפט אזרחיים ואחרי כן לפני בתי משפט צבאיים. בבתי המשפט האזרחיים הועמדו מקצתם לפני שופט בבית משפט השלום, ואחרים הגיעו לבית המשפט המחוזי. עד סוף 1946 נידון הרוב המוחלט של משפטי התעמולה של חברי אצ"ל בבתי משפט אזרחיים, ורק במקרים חריגים, לדוגמה כשנתפסו הנאשמים עם פצצות כרוזים, הועבר המשפט לבית משפט צבאי. במחצית הראשונה של

21 "ממשלת הבגידה" אינו שם תואר מסית – ארבעה שוחררו מאשמת הפצת כרוזים מסיתים', הפקד, 8.1.1946, עמ' 2.

1947 רבו משפטי התעמולה שנידונו בבתי משפט צבאיים, ומהמחצית השנייה של אותה שנה – מתוך כוונה להחמיר בענישה, כחלק מההתמודדות עם הטרור בארץ – הוקמו בתי משפט צבאיים לשיפוט מהיר, ואליהם הועברו שאר משפטי התעמולה.²² לזהותו ולאופיו של בית המשפט שנשפטו בו חברי הארגון היו משמעות עקרונית והשלכה מעשית. עקרונית, כל זמן שנידונו משפטי התעמולה בבתי משפט אזרחיים הם נותרו בגדר עברה פלילית, העברתם לבתי משפט צבאיים הכניסה אותם לתחום עברות הטרור. שינוי זה השפיע ישירות גם על תוצאות המשפט. לפי החוק, נאשם בבית משפט אזרחי יכול לבחור להישפט לפני שופט בן עדתו, ולכן התנהלו רוב משפטי חברי החת"ם לפני שופט יהודי, שנחשב מתון יותר. להבדיל מהמצב בבתי המשפט האזרחיים, בבתי המשפט הצבאיים לא היה אפשר לבחור את השופט, והוא היה תמיד קצין בריטי. יש כמה הבדלים בין בתי משפט צבאיים רגילים לבתי משפט צבאיים לשיפוט מהיר שאליהם הופנו רוב משפטי התעמולה, בהרכב השופטים ובסמכות הפסיקה שלהם. בבתי המשפט לשיפוט מהיר הוגבלה הענישה לשנת מאסר אחת או לקנס של 100 לירות שטרלינג, עצם ההרשעה ופסק הדין לא הצריכו אישור, ושופט יחיד ישב בדין, שלא כבית משפט צבאי רגיל, אשר ישבו בו שלושה שופטים ולא הייתה הגבלת ענישה.²³ נתוני הענישה של חברי החת"ם מלמדים על הבדל גדול בין הענישה בבתי משפט אזרחיים לאלו הצבאיים, ובין בתי המשפט הצבאיים לאלו שבשיפוט מהיר. בבתי המשפט האזרחיים יצאו כמה פעמים הנאשמים זכאים בדין, והענישה בהם נעה בדרך כלל בין קנס כספי לערבות להתנהגות טובה ולפיקוח קצין מבחן, ללא מאסר. לעומת זאת, בבתי המשפט הצבאיים היה העונש על פי רוב מאסר, בין כמה חודשים לכמה שנים, ולא נמצאו חברי חת"ם שיצאו זכאים בדין. גם בבתי המשפט הצבאיים לשיפוט מהיר לא נמצאו זכאים בדין, אך טווח הענישה דמה לזה של בתי המשפט האזרחיים.

מעצר מנהלי

'תקנות ההגנה (שעת-חירום) 1945' אפשרו למפקד הצבא או לכל אדם שהורשה מטעמו לעצור אדם בצו מנהלי ללא כל חובה להסביר את המעשה. לצורך העניין הספיקה הטענה שהדבר נחוץ למען שמירה על הסדר ועל ביטחון הציבור, ולא היה אפשר לערער על צו זה בערכאה משפטית כלשהי.²⁴ בשל כך פעמים רבות לא הוגשו כתבי אישום נגד חברי

22 עוד על מערכת המשפט המנדטורית ראו: יעקב ראובני, *ממשל המנדט בארץ-ישראל 1920-1948*: ניתוח היסטורי מדיני, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ג, עמ' 139-118; A. Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2006, pp. 21-45.

23 אלן קאנינגהאם אל משרד המושבות, 31.3.1947, BNA, CO 537/2413.

24 יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל, עמ' 221-224.

ארגוני המחותרות העצורים, אלו לא הגיעו כלל לבתי המשפט, האזרחיים או הצבאיים, והמעצר המנהלי שימש חלופה. במקרים רבים לא ידעו הנאשמים מהי האשמה התלויה נגדם, ולבטח לא ניתנה להם אפשרות להיעזר בעורך דין ולשטוח את טענותיהם לפני שופט. אמנם מעצר מנהלי הוגדר לפרק זמן קצוב, אך בסיום תקופת המעצר היה אפשר להאריכו, ללא הגבלה של מספר פעמים. על פי תקנות אלו נעצרו אלפים, לעתים למשך שנים, ללא כל יכולת לערער.

מעצר מנהלי שימש בדרך כלל 'תחליף' לשיפוט, דהיינו כשלא היה אפשר לבנות לנאשם תיק מפני שלא נתפס בעקבות ביצוע עברה כלשהי, אך הבולשת ידעה שהוא חבר מחתרת או בעל קשרים כלשהם עמה. לעתים נעצר הנאשם בעת ביצוע עברה או בעקבות ביצועה, אך לא היה אפשר לבסס את כתב האישום בבית המשפט בשל מחסור בעדים או בראיות. או אז לא הוגש כלל כתב אישום, הנאשם נשלח לרצות את עונשו באחד מבתי המעצר שהיו בארץ, ואם נחשב מסוכן, נשלח למחנה מעצר באפריקה. לדברי חרובי, עונשם של מדביקי הכרוזים היה פעמים רבות לא מידתי. 'העונשים היו ללא יחס הגיוני לחומרת המעשה, וכך נערים, שנתפסו בעת הדבקת כרוזים, הוגלו יחד עם פעילים כבנימין זרעוני וכחנוך סטרליץ.²⁵ המעצר המנהלי היה פתרון נוח, זול ומהיר מול המאבק בטרור, בו לא תמיד היו בידי התוקף האמצעים החוקיים להעמדה לדין'.²⁶

במקרים רבים השתמשו הבולשת והמשטרה במעצר מנהלי לאחר ההליך המשפטי. התובע הגיש כתב אישום לאחת הערכאות המשפטיות, ואם היה גזר הדין מקל בעיניהן, היה הנאשם נעצר מנהלית. כך מצאו את עצמם פעמים רבות נאשמים יוצאים זכאים מבית המשפט או לחלופין מקבלים קנס או עונש קל אחר, ואז נעצרים במעצר מנהלי.

גם בקרב חברי החת"ם שנעצרו, רובם בשעת מעשה, נמצאו כאלה שלא הוגש נגדם כתב אישום כלל והם נשלחו למעצר מנהלי, והיו אף כאלה שנשפטו ולאחר משפטם נעצרו במעצר מנהלי. יפת דומייסי ואהובה חממי משכונת נחליאל הסמוכה לחדרה נעצרו מנהלית ל-12 חודשי מעצר על החזקת כרוזי אצ"ל והדבקתם והועברו ללטרון.²⁷ שלמה שרעבי נתפס וברשותו חמישים גיליונות של העיתון חרות. הוא שהה במעצר שמונים יום עד שהוגש נגדו כתב אישום, ובית המשפט הצבאי קנס אותו בחצי לא". לאחר משפטו הוא ביקש לשלם את הקנס ולהשתחרר, אך שוב נעצר במעצר מנהלי לשלושה חודשים.²⁸ שמואל בוטל ואהרן לאן נתפסו וברשותם עיתוני אצ"ל ונשפטו למעצר מנהלי של שלושה חודשים. לאחר כחודשיים במעצר מנהלי הובאו השניים לבית משפט השלום, שם הם

25 עם מעצרו של רזיאל במאי 1939 מונה קלעי (סטרליץ) למפקד הארגון. לאחר שלושה חודשים נעצר גם הוא, וזרעוני מונה למפקד הארגון לכחודשיים. לאחר הפילוג הצטרפו השניים ללח"י, אך בעקבות חילוקי דעות פרושו ממנו.

26 חרובי, *הבולשת חוקרת*, עמ' 390.

27 'על החזקת והדבקת כרוזי אצ"ל', *הבקר*, 6.9.1946, עמ' 7.

28 'נקנס ונשלח ללטרון', *המשקיף*, 14.1.1948, עמ' 4.

נשפטו לקנס של שתי לא"י והוחזרו לרצות את זמן המעצר שנותר להם. בוטל אף נשלח לימים למחנות המעצר באפריקה, ושם שהה עד השחרור הסופי אחרי הקמת המדינה.²⁹ בכמה מקרים התלוננו עורכי הדין לפני השופטים על השימוש של המשטרה בפרקטיקה זו וכן כי הנאשם שהם מייצגים עלול למצוא את עצמו במעצר לאחר המשפט. היו מקרים שהשופטים אף נזפו בשוטרים על שהם מבזים את בית המשפט בכך שהם פונים אליו אך פועלים לפי ראות עיניהם. במשפטה של רות כהן, חברת לח"י שנעצרה באשמת החזקת עלונים וכרוזים, גער השופט אור מבית המשפט המחוזי בתובע על שהנאשמת הוחזקה במעצר מנהלי במשך כחמישה חודשים עד שהובאה למשפט – 'עליכם להחליט, או שאתם עוצרים את הנאשמים לפי חוקי ההגנה או שאתם תובעים אותם לדין, וחייבים לקבל את פסק הדין של בית הדין'.³⁰ עורך דין לויצקי, שייצג את הנאשמת, הביע חשש שמא תיעצר הנאשמת לאחר המשפט.

במשפטו של ציון בבלי שהתקיים ב־19 בספטמבר 1946 נזף השופט אור בעורכי הדין נח ברנד ושלמה תוסיה־כהן על שלא טרחו לשחרר את הנאשם בערבות במשך חמישה חודשים. ברנד טען שגם אילו השיגו שחרור בערבות בבית המשפט הייתה המשטרה עוצרת את בבלי. השופט טען כי אינו מאמין שהמשטרה לא הייתה מקיימת פסיקה של ערבות, ופנה אל השוטר בשאלה מה יעשו עם הנאשם. השוטר ענה שהורו לו להחזירו למעצר, אלא אם כן יקבל מאסר, ואז יישלח לבית הכלא.³¹

המשפטים

מאוגוסט 1945 נקטו כמה מחברי אצ"ל קו הגנה פוליטי במשפטיהם. שני גורמים מרכזיים האיצו את השינוי ביחס הארגון למערכת המשפט: הקו הפוליטי שבחרו חברי לח"י שסיברו להכיר בסמכות בתי המשפט הצבאיים ואף התריסו נגדם בהצהרותיהם הפוליטיות; ואיבוד האמון במערכת המשפט בעקבות 'תקנות ההגנה (חירום) 1945', שהרחיבו והחמירו את הענישה ועוררו זעם ביישוב היהודי כולו.³²

את תהליך השינוי בנוגע למערכת המשפט החל אצ"ל עוד לפני כניסתן לתוקף של 'תקנות ההגנה (שעת-חירום) 1945', אך בעיקר אליהן הוא הפנה את חצי ביקורתו, והן הביאו לבסוף לשינוי המהותי והסופי של הארגון. בתעמולת הארגון בגנות המערכת

29 'עצורים מלטרון נידונים לתשלום קנס', הַבְּקָר, 31.5.1944, עמ' 4; שלמה אוקון (עורך) גולי קניה: סיפורם של לוחמי המחתרות בגלות אריתריאה סודן וקניה, עמותת גולי קניה, תל אביב תשנ"ה, עמ' 30.
30 'בת 17 שברחה פעמיים ממעצר שוחררה ע"י בית הדין והובלה למשטרה', דבר, 10.9.1946, עמ' 4.
31 'החזקת אדם במעצר במשך חמשה חודשים היא בלתי מובנת ואינה הגיונית', הַבְּקָר, 20.9.1946, עמ' 8.
32 ניות, 'האצ"ל בחזית המשפטית', עמ' 98-104. ראו גם: 'איסורים וענשים שלא היו עוד דוגמתם', דבר, 30.1.1946, עמ' 1; 'התקנות החדשות – סתירה לכל מושגי המשפט', שם, 8.2.1946, עמ' 1; 'מחאה נמרצת על תקנות שעת החירום', שם, 15.2.1946, עמ' 6.

המשפטית המנדטורית לא הובחן חד־משמעית בין בתי משפט שונים או בין סוגי עברות שונות, אך בהוראות הארגון לחבריו ניכרת הבחנה. בחוברת הסברה של אצ"ל, המבקשת להגדיר את יחסו של הארגון ל'תקנות ההגנה (שעת-חירום) 1945', מפורטות באריכות השלכות התקנות החדשות על הפעולות השונות של חברי הארגון וכן החמרת הענישה בכל העברות הקשורות בפעולות הארגון. אחרי כן ניתנו הנחיות לחברי הארגון העצורים:

אין כללים קבועים מראש להתנהגות 'בבית הדין' הבריטי. לפעמים – אמנם נדירות – יופיע עורך דין ויטען את טענותיו היורידיות; במקרים אחרים – או ברוב המקרים – יופיע החייל בלי עורך דין, ידרוש מעמד של שבוי מלחמה וישמיע ברמה באזני העם ובאזני העולם – את דבר הנוער העברי הלוחם.³³

בתקנות אלו השתמש הארגון בשם 'בית דין', שהיה שמור לבתי המשפט הצבאיים, ובהם קרא לנקיטת קו הגנה פוליטי. רוב משפטי התעמולה נותרו ב-1946 בבתי המשפט האזרחיים, ולכן המשיכו חברי החת"ם בקו הגנה משפטי בליווי עורך דין. ב-1947 הועברו גם משפטי התעמולה לבתי משפט צבאיים, ועל רקע שינוי זה יש לראות את ההודעה של יוסף לוי, מפקד מחוז תל אביב באצ"ל, שיצאה בתמוז תש"ז (יוני-יולי 1947) בנוגע ל'התנהגות' הרצויה של חבר הארגון שנעצר.

אין המעמד מכיר בשלטונות האויב בארצנו, ואין חילוי עומדים בפני אותה הצגה הנקראת 'משפט'. אי לכך הנני להודיע כי על כל חיל הנופל בשבי האויב בעת פעולה כלשהי, אם בפעולת קרב או בפעולת תעמולה – להצהיר בפני קציני או פקידי צבא הכבוש כדלקמן: 'אינני מכיר בזכות השליטים הנאצו-בריטיים לשפוט אותי. הנני חיל שנפל בשבי. אני דורש יחס כאל שבוי מלחמה'. אלא אם כן תבוא הוראה או הצהרה מיוחדת.³⁴

לוי הדגיש בדבריו שההוראות מתייחסות למשפטי תעמולה כמו למשפטי נשק, וגם חברי החת"ם מתבקשים שלא להכיר בסמכות בית המשפט. למרות דבריו החד־משמעיים, הנתונים מעידים שבמשפטי התעמולה המשיכו חברי החת"ם לנקוט קו הגנה משפטי גם לאחר שהועברו משפטיהם לבתי משפט צבאיים. בכל תקופת המרד נמצאו ארבעה מקרים בלבד – מתוך יותר מחמישים משפטים – שנישאו בהם הצהרות פוליטיות (או שנעשה ניסיון לשאת הצהרה) במשפטי חברי החת"ם. בשניים מהם נתפסו הנאשמים עם נשק, ולכן היו אלו למעשה משפטי נשק.

שני שיקולים מרכזיים עמדו לנגד עיני הארגון בהמלצתו לחבריו על קו ההגנה הרצוי: מטרתו של הארגון ורמת הסיכון שבבחירת קו הגנה פוליטי לעומת קו הגנה משפטי.

33 'מול שלטון הטירור הבריטי', מזב"י, כ 4 - 12/16.

34 יצחק אלפסי (עורך), הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל: אוסף מקורות ומסמכים, ד, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1996, עמ' 55.

חברי הארגון התנדבו ולחמו כדי לערער את מעמדה של ממשלת המנדט, ומשנעצרו ונמנעה מהם האפשרות להמשיך במאבקם, ציפה הארגון שבית המשפט ישמש זירה חדשה למאבק. במשפטי הנשק היה הסיכוי לזיכוי ולחזרתו של חבר הארגון למעגל הלוחמים אפסי בכל קו הגנה. במשפטים הללו מאסר היה העונש השכיח ביותר, ונעשו מאמצים גדולים למנוע עונש מוות. כשהייתה העברה החזקה נשק (ולא נשיאת נשק) – עברה זו נחשבה קלה יותר, ולא הושת בגינה עונש מוות – הומלץ במקרים רבים לנקוט קו הגנה פוליטי מאחר שלא היה חשש לחיי אדם. כך נהגו גם כאשר היה הנאשם מתחת לגיל 18, הגיל שהיה אפשר לגזור עליו דין מוות. מנגד, כאשר הייתה ההערכה שאין דרך משפטית להגן על הנאשם בשל נסיבות המעצר, פנו אל 'הבחירה הטבעית' – קו הגנה פוליטי.³⁵

במשפטי החת"ם הביאו אותם שני שיקולים למסקנות שעמדו ביחס הפוך למשפטי הנשק. במשפטי הנשק הביא רף הענישה הגבוה לסיקור רחב בתקשורת, וזה שירת את מטרות הארגון; ואילו במשפטי התעמולה נע רף הענישה בטווח שבין זיכוי הנאשם לקנס כספי או לתקופת מבחן, ובשל כך היה ההד בתקשורת זניח. אף העברת המשפטים לבתי המשפט הצבאיים לשיפוט מהיר לא שינתה את המצב מאחר שטווח הענישה בבתי משפט אלה נותר דומה לזה של בתי המשפט האזרחיים, וכך גם החשיפה בתקשורת. מנגד, רף הענישה הנמוך במשפטי התעמולה אפשר את חזרתם המהירה של חברי החת"ם למעגל הפעילות המחתרית.

במשפטי הנשק היו הצעירים שבקרב הנאשמים בטווח הגילים 17-18, והעובדה שהיה אפשר לטעון כי עוד לא הגיעו לגיל 18 הייתה מניע לבחירת קו הגנה פוליטי, שכן לא ריחפה מעל ראשם סכנת מוות. ניתוח המקורות מלמד שבמשפטי התעמולה הביאו שיקולי הגיל למסקנות שונות בתכלית. הצעירים מבין הנאשמים היו צעירים יותר (14-15), ולכן היה גילם שיקול להימנעות מהעמדתם במציאות מורכבת ומסוכנת של קו הגנה פוליטי. הרווח בקידום מטרות הארגון באמצעות ההד שהיה למשפטי התעמולה בתקשורת לא היה שווה ב'נוק' ההשלכות על החמרת ענישת חברי החת"ם הצעירים אילו הצהירו הצהרות פוליטיות.

המחלקה המשפטית

המחלקה המשפטית באצ"ל הייתה אחראית לטיפול בעצירים ובאסירים, ממעצרים עד שחרורם – טיפול כולל, הן בהליכים המשפטיים והן בענייני רווחה. מחלקה זו הייתה אמונה על הטיפול המשפטי ברף הענישה החמור – בעצירים שמעצרים היה קשור בנשק.

35 לדוגמה: במשפטו של דוד ביטון שנפתח ב-28.6.1946 נבחר קו הגנה פוליטי בהנחה שהאשמה תהיה 'החזקת נשק'. במשפטם של אברהם מדר ושלום מסווארי שהתקיים ב-4.6.1947 נבחר קו הגנה פוליטי בשל גילם הצעיר. נסיבות המעצר של דב גרונר, שנשפט ב-1.1.1947, ושל מאיר פיינשטיין ודניאל אזולאי, שמשפטם החל ב-25.3.1947, הובילו בטבעיות לבחירת קו הגנה פוליטי.

בכל אחד ממחוזות הארגון הוקמה מחלקה משפטית שהייתה אחראית לטיפול בעצירים שנעצרו בעקבות פעילות שהייתה ברף ענישה נמוך, ובכללו החזקת חומרי תעמולה והפצתם.³⁶

בראש המחלקה עמד יצחק גוריון; הוא מונה לתפקיד רשמית ב־16 באוקטובר 1944,³⁷ אך היה זה רק אֶשְׂרור לתפקיד שהוא נשא לפני כן. הוא גם שימש קצין קשר של הארגון – אחראי לקשר עם עיתונאים, עם ראשי עיריות ועם בעלי תפקידים בוועד הלאומי. רשמית, פעילותו נעשתה מטעם 'הוועד לעזרת משפחות העצורים העבריים' של התנועה הרוויזיוניסטית, שהוקם במחצית השנייה של שנות השלושים לרווחת עצירי התנועה ואסיריה, אך מאז הכרזת המרד והתנתקות אצ"ל מהצ"ח (ההסתדרות הציונית החדשה), שמלכתחילה הייתה הגורם המפקח על הארגון, לא הייתה למפלגה כל מעורבות בהליכים המשפטיים. אף שהבריטים לא ידעו על פעילותו של גוריון באצ"ל, עבודתו בתנועה הרוויזיוניסטית הביאה למעצרו פעמים מספר.³⁸

גוריון היה בקשר אישי כמעט יום־יומי עם ראש המטה של הארגון – תחילה שלמה (לוי) לב־עמי, ולאחר מעצרו חיים לנדאו, ובמידת הצורך אף עם מנחם בגין. בשלב מאוחר יותר קיים לנדאו גם קשר ישיר עם עורכי הדין בנוגע לטיפול המשפטי.³⁹

ברבים ממשפטי הנשק בתקופת המרד ליוו עורכי הדין מקס זליגמן ומקס קריצמן ממשד זליגמן את חברי אצ"ל. הם נבחרו מפני שעבודתם נעשתה מתוך הבנה שהם מייצגים לא רק את הנאשמים אלא אף את האידאולוגיה שבשמה פעלו הנאשמים. שמעון־ארז בלום הגדיר את השניים עורכי דין למען מטרה (cause lawyers), כלומר הם ראו לנגד עיניהם את מטרת הארגון. הם היו שותפים פעילים במפגן הפוליטי שערכו חברי הארגון בבית המשפט הצבאי, בזימון עדות בעלת צביון פוליטי ובניגוח עדים על בסיס פוליטי; אך בלום הבחין בין זליגמן, ששמר על הגבולות המוסכמים, לקריצמן, שחצה לעתים את הקווים החוקיים.⁴⁰ זליגמן וקריצמן גם חסכו לארגון כסף רב, שכן הם נמנעו מלקבל שכר על עבודתם, ולעתים אף ויתרו על החזר ההוצאות השוטפות.⁴¹

36 'המבנה הארגוני', 20.2.1945, בתוך: יצחק אלפסי (עורך), **הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל: אוסף מקורות ומסמכים**, ג, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1990, עמ' 154-161; יוסף גוריון לשלמה לב עמי, 'תשובה לשאלון לעדות על שנות 1943-1945, מזב"י, פא 5/2; ר"ק נחושתן, 'הטיפול באסיר', שם, כ 4-1/23.

37 'שיבת המ-ה מס' X', 16.10.1944, בתוך: אלפסי (עורך), שם, עמ' 130-133.

38 יצחק גוריון לשלמה לב־עמי, 'תשובה לשאלון לעדות על שנות 1943-1945, מזב"י, פא 5/2.

39 שמעון־ארז בלום, ריאיון עם עורך דין מקס קריצמן, 26.1.2003.

40 הנ"ל, 'עריכת־דין למען מטרה לאומית בימי המרד: השתלבותם של מקס זליגמן ומקס קריצמן במאבק האצ"ל בבריטים בשנים 1945-1947 בא"י המנדטורית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005, עמ' 164-165. ראו דוגמאות: יצחק גוריון, 'משפט ראשון אחרי החמרת חוקי החרום', מזב"י, פ 50-16/4; הנ"ל, 'האם על הבנים', שם, פ 50-3/4; מנחם מלצקי, **אמת אחת ולא שתיים**, ידיעות אחרונות, תל אביב תשנ"ה, עמ' 122.

41 יואל עמרמי, 'ריאיון עם עו"ד מקס קריצמן', 3.10.1993, מזב"י, עק 42.

בכמה מהמקרים שהועברו תיקים משפטיים לעורכי דין אחרים נעשה הדבר לאחר התייעצות עם זליגמן וקריצמן, משיקולים משפטיים או בעקבות אילוצים של השניים – מעצרו של קריצמן או אימצאות זליגמן בחוץ-לארץ.⁴² משפטי נשק רבים הועברו למשרדו של עורך דין אשר לויצקי, שותפו לשעבר של זליגמן, שלהבדיל ממנו ראה לנגד עיניו רק את הגנתו של העציר, ואף גבה כמקובל תשלום על עבודתו.⁴³

סדר האירועים העקרוני בהחלטה על קו ההגנה במשפטי הנשק היה כדלקמן: עורך הדין קיבל נתונים על נסיבות המעצר ישירות מהנאשם או באמצעות ה'דואר' המחתרתי. הוא העריך את מצבו של הנאשם לפי נתוני מעצרו האישיים ולפי המצב הפוליטי והמשפטי הכללי. תפקידו היה לקבוע מהי מידת הסיכון שבנקיטת קו הגנה פוליטי מצד אחד ומהי מידת הסיכוי שבנקיטת קו הגנה משפטי מצד אחר. להמלצתו הייתה חשיבות מכרעת; הוא העביר אותה למפקדת הארגון, זו המליצה על קו ההגנה הרצוי, ואותו אימץ על פי רוב העציר. יחסי הכוחות במשולש נאשם-מפקדה-עורך דין השתנו ממקרה למקרה. אמנם אצ"ל היה ארגון התנדבותי, אך היה גם ארגון מחתרתי הייררכי, ולכן נעה בחירה זו על הקו הדק בין השניים.

בחירת הארגון לנהל בריכוזיות את משפטי הנשק, ומנגד – להעביר לרשות המחוזות את הטיפול במשפטי התעמולה, השפיעה על דרך הטיפול בהליכים המשפטיים. במשפטי התעמולה נוצרה הזנה הדדית: בחירה בקו הגנה משפטי נטרלה את הצורך בריכוזיות, והיעדר ריכוזיות הביא לבחירה בקו הגנה משפטי. ללא יד מכוונת במשפטי התעמולה, ובשל חלוקת הניהול והטיפול בהליכים המשפטיים בין מחלקות מחוזיות שונות, נטה מרכז הכובד לכיוון הטיפול בפרט ולניסיון להביא לזיכיו. מנגד, הארגון בחר לנהל את משפטי התעמולה בקו הגנה משפטי, ולכן לא היה צורך ביד מכוונת – מפני שקו זה הטה את המשפט לכיוון הפלילי, וכשהנאשם לא זיהה את עצמו כחבר הארגון, לא היה צורך בהתערבות מיוחדת של הארגון בפרטי הטיעונים המשפטיים.

להבדיל ממשפטי הנשק, שניכרת בהם ריכוזיות – מלכתחילה העביר הארגון יותר מתשעים אחוזים מהתיקים לשני משרדים בלבד,⁴⁴ במשפטי התעמולה ניכרת מגמה שונה בתכלית – רוב תיקי הארגון נמסרו לעורכי דין שונים. אמנם משרדיהם של לויצקי וזליגמן ניהלו קרוב לארבעים אחוזים מהתיקים, והכף נטתה לטובת משרדו של לויצקי, אך מדובר

42 קריצמן נעצר שלוש פעמים. 'הודעת הסי.אי.די. על מאסר חברי האצ"ל', 17.4.1944, בתוך: אלפסי (עורך), **הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל**, ג, עמ' 687; BNA, CO, 'Palestine (Detainee)', 733/470/12. בעקבות מעצרו השני נשאלה שאלה בפרלמנט הבריטי לסיבת המעצר, והתשובה הייתה שסיבת מעצרו היא חשד בסיוע לארגון טרור. על זליגמן נאסרה החזרה לארץ לאחר שיצא לבריטניה לחופשה. מקס זליגמן, 'האיסור עלי לשוב לפלשתינה', מזב"י, ח 13 - 1.

43 לדוגמה: אשר לויצקי, קבלה על תשלום שכר טרחה מס' 005269, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), פ- 27/17; הנ"ל, קבלה על תשלום שכר טרחה מס' 1730, שם, פ- 27/2.

44 יש מקרים שמסיבות משפטיות או טכניות העביר משרד זליגמן את הטיפול לעורכי דין אחרים, ובמקרים אחרים שלחו בני המשפחה עורכי דין מטעמם.

לא רק בפער כמותי אלא במגמה שונה. כאמור, הארגון לא נדרש לריכוזיות – ליד מכוונת במשפטי התעמולה – מאחר שברוב המוחלט של המשפטים נקט קו הגנה משפטי.

קו ההגנה במשפטי הנשק

התנהלות אצ"ל במשפטי הנשק בתקופת המרד נחלקת לשלושה שלבים. בשלב הראשון, עד יולי 1945, נקטו כל חברי הארגון קו הגנה משפטי; בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1945 נקטו כמה מחברי הארגון קו הגנה משפטי משולב בקו הגנה פוליטי, ואחרים המשיכו בקו הגנה משפטי; ומאפריל 1946 נקטו מקצתם קו הגנה פוליטי ואחרים – קו הגנה משפטי.⁴⁵ משפט הנשק הראשון בתקופת המרד היה משפטו של אבטליון איוב באפריל 1944. איוב נעצר בעקבות פעולת חבלה ונקט קו הגנה משפטי. כמוהו, כל המשפטים עד יולי 1945 התנהלו בקו הגנה משפטי – הנאשמים הכחישו כל קשר לאשמה המיוחסת להם וניסו להוכיח את חפותם באמצעות עורכי דין, כמקובל במשפט פלילי רגיל.

שינוי מגמה ביחסו של הארגון לזירה המשפטית ניכר במשפטם של יהושע מזרחי ומשה סלומון באוגוסט 1945. עורכי הדין קריצמן ויעקב הגלר העלו טענות שונות להגנתם, אך לאחר שנמצאו אשמים בדין ולפני שנגזר דינם נשא סלומון הצהרה פוליטית בגנות מערכת המשפט הבריטית, שמזרחי לא היה שותף לה. לראשונה נקט הארגון קו הגנה פוליטי, אם כי הוא לא בא כתחליף לקו ההגנה המשפטי אלא נוסף עליו. הארגון ביקש להפוך את בית המשפט לבמה פוליטית, אך עוד לא התכחש לסמכותו. באותה תקופה, שנמשכה כשלושה חודשים, לא נקט הארגון קו הגנה אחיד. בשלושה משפטים שולבו קו הגנה פוליטי וקו הגנה משפטי,⁴⁶ ובשניים נקט קו הגנה משפטי בלבד.

המשפט הסוער ביותר באותה תקופה היה משפט שוני, משפטם של עשרים חברי הארגון, רובם המוחלט בני נוער, שנעצרו בשוני בעת קורס מפקדים.⁴⁷ אל קו ההגנה המשפטי התלוו הצהרות פוליטיות, אך בבחירת קו ההגנה הוחלט לנסות לעשות משלב העדויות מפגן פוליטי, ולשם כך עלו לעדות פרופ' יוסף קלוזנר והרב יהודה לייב מימון. אלה התייחסו לרקע ההיסטורי והדתי של ההגנה העצמית בקרב היהודים, ובדבריהם מתחו ביקורת חריפה על ממשלת המנדט.⁴⁸

45 ניות, 'האצ"ל בחזית המשפטית', עמ' 86-98. בחודשים נובמבר 1945 עד מארס 1946 לא נערכו משפטי נשק של חברי האצ"ל.

46 פרט לסלומון ומשפט שוני, שילבו גם יהודה כהן ועמליה סנדר, חברי החת"ם, במשפטם הצהרות פוליטיות. ראו להלן עמ' 87.

47 דיון משפטי מעמיק במשפט זה ראו: שמעון ארוז בלום, 'בין קו משפטי לקו פוליטי: עריכת דין ציבורית-לאומית במשפט "העשרים משוני"', המשפט, כג (תשע"ז), עמ' 157-194.

48 'עדויות הרב פישמאן ופרופ' קלוזנר במשפט ה-20', הצפנה, 11.10.1945, עמ' 1. פרוטוקול המשפט, מב"י, ח 13 - 32/3.

השלב השלישי ביחס הארגון לזירה המשפטית החל במשפטם של אלכסנדר בוגזובסקי ועזרא טרזי, שהיו הראשונים שכפרו בסמכותו של בית המשפט, הצהירו הצהרה פוליטית וסירבו לקבל ייצוג משפטי. ברכבם של השניים נמצא נשק, והם הועמדו למשפט ב-4 באפריל 1946. את ההצהרה, כמו רוב ההצהרות אז, שלחה לשניים מפקדת הארגון, וכנראה כתב אותה בגין.⁴⁹ משפט זה היה הראשון לאחר החלת 'תקנות ההגנה (חרום) 1945', והארגון בחר לנצל את ההצהרה לניגוח חוקים אלו ולהתוויית דרך פעולתם של חברי אצ"ל בבית המשפט הצבאי.⁵⁰ בעקבות תקדים זה צעדו רבים מחברי אצ"ל שנשפטו על עברות נשק, ובכללם עולי הגרדום. אמנם תוצאות משפטיהם של עולי הגרדום היו שונות, אך משפטיהם דמו לכלל המקרים שבהם סירבו חברי הארגון להכיר בסמכות בית המשפט. גם באותה תקופה נקט הארגון שני קווי הגנה מקבילים שסתרו זה את זה: קו הגנה משפטי וקו הגנה פוליטי ללא הכרה בסמכות בית המשפט. קו ההגנה שנקט הארגון בתקופת הביניים - קו הגנה פוליטי בשילוב הגנה משפטית - נזנח לחלוטין.

משפט שיצר הדים רבים באותה תקופה היה משפטם של 31 חברי הארגון שנתפסו בחזרתם מפעולה בדרום. המשפט נפתח ב-24 ביוני 1946, והארגון ביקש לנצל את הפוטנציאל התקשורתי הגלום בעמידת קבוצת לוחמים גדולה למשפט באמצעות טקסיות מרשימה ועמידה גאה. הנאשמים הגיעו לבושים מכנסי חאקי וחולצות לבנות, כמו שנהגו חברי הארגון במשפטים אחרים, אך להבדיל מכל משפטי הארגון, הוסיפו על שרווליהם סרט ועליו סמל אצ"ל וססתמו: 'רק כך'. הנאשמים היו ערוכים מראש וקראו כל אחד הצהרה, פרק או פסוק מהתנ"ך. הטקסיות שנהגו בה הנאשמים נמשכה עד סוף המשפט.⁵¹ אף שפרסומי הארגון מהכרזת המרד קראו להחרמת מערכת המשפט הבריטית, ואלו לא השתמעו לשני פנים, עברה כשנה וחצי עד ההצהרה הפוליטית הראשונה וכשנתיים עד הרגע שעמדו חבריו וכפרו בסמכות בית המשפט הצבאי. האווירה שיצר הארגון בזירה המשפטית באמצעות פרסומיו כבשה את לב חבריו, ובקרב האסירים עלתה בקשה להמשיך במאבק למרות הסכנה הגדולה הכרוכה בדבר. על פי רוב, דווקא חברי הארגון תבעו לנקוט קו הגנה פוליטי ולהתריס כלפי מערכת המשפט הבריטית, ומפקדת הארגון הייתה צריכה לצנן את רוח הקרב ולכפות עליהם קו הגנה משפטי.⁵² כמה פעמים מתחו האסירים ביקורת על המפקדה, על שלא התוותה קו אחיד וחד משמעי מתוך ניסיון להגן על החברים; לדעתם, ניסיון זה נועד לכישלון במערכת המשפט הבריטית.⁵³

49 ניות, 'האצ"ל בחזית המשפטית', עמ' 183-185.

50 הצהרת עזרא טרזי, מזב"י, כ 4 - 11/22.

51 איתן לבני, **המעמד: מבצעים ומחתרת**, ידיעות אחרונות, תל אביב תשמ"ז, עמ' 210-212; 'התחיל משפט השלושים ואחד מבתים', דבר, 25.6.1946, עמ' 1; 'פסק' הדין במשפט השלושים ואחד: בנימין קפלן למאסר עולם - השאר ל-15 שנה בלי יחס מיוחד', שם, 28.6.1946, עמ' 1.

52 לדוגמה: צבי פיקסלר, בנימין נס ואליעזר סודיט, מזב"י, פ-50/16/4; אמיר גולדשטיין, **גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון הישראלי**, יד יצחק בן-צבי ומכון ז'בוטינסקי, תל אביב תשע"ב, עמ' 103-104.

53 צבי שטיינמן (אבני), **יומן כלא**, 25.6.1946; 21.11.1946, מזב"י, חא 3.

משפטי התעמולה

הקו המוביל במשפטי התעמולה בתקופת המרד – קו הגנה משפטי, לא זו בלבד שלא נבחר רשמית ולא הוגדר לחברי החת"ם כקו המוביל במשפטיהם אלא שהוא היה מנוגד להצהרות הרשמיות של הארגון ובמידה מסוימת אף להוראות לחברי הארגון. עם זאת, בפועל, היה זה קו ההגנה ברוב המוחלט של משפטי התעמולה, ובארגון שניהל בריכוזיות את משפטי הנשק והמליץ לחבריו בכל משפט על קו ההגנה הרצוי, סטייה זו אינה תקלה ארגונית. אף אצילת הסמכויות למחלקות המשפטיות המחוזיות, ומהן – ביזור הייצוג המשפטי לעורכי דין שונים, היא בחירה לא רשמית של הארגון בקו ההגנה המשפטי, אשר 'נבחר' מחדש בכל שינוי שחל במערכת המשפט ובמשפטי התעמולה כל התקופה.

הבחירה לנהל קו הגנה משפטי הסבה את המשפטים מהממד הפוליטי לרצף הפלילי, והיא נעשתה כדי למזער את הנזק ככל האפשר. בחירה זו פתחה פתח לקשת רחבה של טיעוני הגנה אפשריים, שנבחרו לפי שיקול דעתו של עורך הדין ולפי נסיבות המעצר. בכמה מהמשפטים הודו הנאשמים באשמה בהנחה שהודאתם תתפרש כחרטה ובכך ימוזער העונש,⁵⁴ וברוב המקרים הם העדיפו לכפור באשמה. פעמים רבות נתפסו חברי החת"ם בשעת פעולה, ועורכי הדין נדרשו לגלות יצירתיות בטיעונים שהעלו להגנת הנאשמים, ולעתים אף להעלות שלל טיעונים שונים כדי להביא לזיכויו של הנאשם או לכל הפחות להקל בעונשו.

הודאה באשמה

במקרים המעטים שבחרו הנאשמים להודות באשמה לא נדרשה התביעה להוכיח את טענותיה, וההליך המשפטי הצטמצם לכדי דיון בענישה. בניסיון למזער את הנזק ולהקל בעונשם של הנאשמים העלו עורכי הדין טיעונים שונים, ובהם גילו הצעיר של הנאשם, התנהגותו הטובה, עתידו שעלול להיפגע והצגת תקדימי ענישה מקלים. להלן כמה דוגמאות למשפטים שנבחר בהם קו הגנה זה.

חיה ברגמן בת ה־15 וחצי נתפסה בזמן הדבקת העיתון חרות, ובחיפוש בביתה נמצאו עוד גיליונות. ב־30 במאי 1944 התקיים משפטה, היא הודתה באשמה, וקריצמן בחר לצטט כמה פסקי דין במשפטים דומים שנגזרו על הנאשמים ערבות להתנהגות טובה, והוסיף שעונש אחר עלול לפגוע בלימודיה. השופט חייב אותה בערבות להתנהגות טובה והמליץ לה להתמסר ללימודיה.⁵⁵

54 'נערות שהדביקו כרוזים', **הבקר**, 25.11.1947, עמ' 2.

55 מזב"י, פ-50/4; שם, ח-13/3; 52/3; 'חיה ברגמן נידונה להתנהגות טובה – בוטלה התביעה נגד אביה', **הבקר**, 31.5.1944, עמ' 4.

צבי שטיינמן (אבני) נעצר וברשותו כרוזים, ובהם נאומו של הקולונל ג'ון פטרסון, מפקד שניים מהגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, שהוגדר בכתב האישום חומר מסית למרד. משפטו נערך ב-1 ביוני 1945, הוא הודה באשמה (החזקת כרוזים והפצתם) ונידון לערבות להתנהגות טובה לשנתיים. לאחר משפטו הוא הוחזר למעצר בלטרון,⁵⁶ זמן קצר אחרי כן שוחרר וחזר למעגל הלוחמים בארגון. באוגוסט 1945 הוא נעצר שוב, הפעם בעת קורס מפקדים של הארגון בשוני, והיה שותף למשפט הסוער. הוא בילה עד סוף ימי המנדט בבית הכלא וניהל יומן; הוא שיבח בו את חברי הארגון שנקטו קו הגנה פוליטי וביקר את מפקדת הארגון שהמליצה ואף דרשה מכמה מהם לנקוט קו הגנה משפטי.⁵⁷

באוקטובר 1946 נעצרו אהרן כהן ומרדכי לוי; ברשות כהן נמצאה פצצת כרוזים, וברשות לוי – כרוזי אצ"ל. כל אחד הועמד למשפט לפי חומרת העברה, כהן בבית משפט צבאי, ולוי בבית משפט אזרחי. ב-17 בדצמבר נשפט כהן והודה באשמה. עורכי הדין ברנד ותוסיה – כהן ביקשו מבית המשפט להתחשב בעובדה שהפצצה אינה מזיקה (התביעה אישרה עובדה זו), להתחשב בגילו הצעיר וברצונו של אביו להגר אתו בחזרה לפנמה (תכנית זו עלולה להשתבש אם ייאסר). בית המשפט גזר עליו חודש מאסר ו-12 מלקות.⁵⁸ כהן היה הנער היהודי השני שנגזר עליו עונש מלקות, קדם לו יוסף מונצ'ש, שנעצר בשם הבדוי בנימין קמחי בשוד בנק עותומן, ומפאת גילו הצעיר נגזרו עליו 18 מלקות. אצ"ל איים שייגיב בהלקאת קצינים אם תוציא ממשלת המנדט לפועל את עונש המלקות. לאחר הלקאתו של מונצ'ש יצאו חברי אצ"ל ברחבי הארץ להלקות קצינים בריטים; לילה זה קיבל את הכינוי ליל ההלקאות. לאחר אירוע זה בוטל עונש המלקות שנגזר על כהן.

כפירה באשמה

ברוב המשפטים הכחישו הנאשמים את האשמה, ועורכי הדין תקפו את כתב האישום בדרכים שונות. מקצתם בחרו לקעקע אותו בטיעונים משפטיים רשמיים, כמה ביקשו להכחיש את העובדות העולות ממנו, ואחרים – את האשמה. בכמה מקרים בחרו עורכי הדין לירות את התחמושת שבידיהם לכל הכיוונים האפשריים. הם נצמדו לטיעונים הרשמיים נגד כתב האישום, ומשלא התקבלה טענתם הם לא הניחו ידם גם מהכחשת העובדות.

הודאה בעובדות

טיעון נפוץ במשפטי חברי החת"ם היה הודאה בעובדות והכחשת האשמה. הנאשמים הודו כי הכרוזים נמצאו בידיהם, ולעתים הודו בהפצתם, אך טענו כי לא ידעו מה היה תוכנם,

56 'נידון על החזקת כרוזי אצ"ל', שם, 3.6.1945, עמ' 3.

57 לעיל, הערה 53.

58 א"מ, 69.1, פ-29/8; 'חודש מאסר ו-12 מלקות על נשיאת פצצת כרוזים', הַבְּקָר, 18.12.1946, עמ' 4.

שהובטח להם כסף כדי לחלק אותם או שקיבלו איומים בדרישה להפיצם. טיעון זה עלה בלית ברירה במקרים שנתפסו הנאשמים 'על חם', עדויות התביעה היו ברורות ומוצקות, ולא היה אפשר להכחיש את העובדות. מטרתם הייתה להוציא את 'עוקץ' הידיעה והכוונה מכתב האישום, להפוך את העברה לטעות או לחוסר שיקול דעת, ובכך למזער את העונש הצפוי. להלן דוגמאות למשפטים שנבחר בהם טיעון זה.

יחזקאל לרמן ושלמה קרמר עמדו למשפט ב-4 בדצמבר 1944 באשמת הדבקות כרוזי אצ"ל. השניים הודו שהדביקו את הכרוזים, אך טענו שנאמר להם שמדובר במודעות בחירות. השופט מצא את השניים אשמים וגזר עליהם שלושה חודשי מאסר.⁵⁹ יצחק חודורוב נעצר ב-2 בספטמבר 1946 וברשותו 29 כרוזי אצ"ל, הוא טען במשפטו כי בחר כלשהו הבטיח לו שישלם לו חצי לא"י על הדבקות מודעות. השופט לא קיבל את טענתו וגזר עליו תקופת מבחן של שנתיים בפיקוח קצין מבחן, וחייב את האב בערבות של 20 לא"י.⁶⁰ יצחק כהן נעצר ב-14 בפברואר 1947 בזמן הדבקות כרוזים. גם הוא טען להגנתו שמישהו פנה אליו ברחוב וביקש את עזרתו בהדבקות כרוזים אגב הבטחה שיקבל בתמורה חצי לא"י. עוד הוסיף כי הוא סייע בהדבקה ללא ידיעה מה תוכנם של הכרוזים, וכשהגיעה המשטרה ברח הבחור שביקש את עזרתו. בית המשפט זיכה אותו מאשמת ידיעת תוכן הכרוזים, אך האשים אותו בסיוע.⁶¹

ב-5 בספטמבר 1946 נעצרו מרדכי אגאי ויצחק חנג'ל וברשותם 50 כרוזי אצ"ל. הכתבות על אודות השניים משובשות, אך התמונה המצטיירת היא שרק חנג'ל עמד למשפט בשל גילו הצעיר של אגאי (13). חנג'ל טען כי הלך לבית הקולנוע ובדרכו פגש אותו צעיר, נתן לו 20 גרוש ודרש ממנו, אגב איום ב'מכות רצח', שיחלק את הכרוזים. הוא התכוון לזרוק את הכרוזים בשדה סמוך, אך אז הגיעה מכונית משטרה והוא נעצר. השופט לא האמין לדבריו וגזר עליו שלוש לא"י קנס ושנה בפיקוח קצין מבחן.⁶²

כפירה בעובדות

בכמה מקרים הכחישו חברי החת"ם מכול וכול את כתב האישום וטענו כי לא זו בלבד שהאשמה איננה נכונה אלא שאף העובדות משוללות יסוד, דהיינו שהם לא החזיקו או הפיצו תעמולה כלשהי של אצ"ל. לעתים הסתפקו הנאשמים בהעמדת טענת ההכחשה בבחינת 'מילה נגד מילה' מול עדי התביעה – השוטרים – אגב ניסיון לתרץ את נוכחותם במקום ובמצב שנעצרו, ולעתים הביאו עדויות וראיות להוכחת טענת חפותם. להלן כמה מקרים שנקטו הנאשמים את הטיעון הזה.

59 'נערים הודו בהדבקות כרוזים', **הבקר**, 5.12.1944, עמ' 4.

60 א"מ, 69.1, פ- 29/23.

61 'מאסר חודש למדביק כרוזים אי ליגאליים', **הבקר**, 4.6.1947, עמ' 4.

62 'שופט השלום הראשי מר י. אזולאי', שם, 6.12.1946, עמ' 7.

חיים ויינשנקר וצבי שמשון נעצרו וברשותם 84 כרוזי אצ"ל. משפטם החל ב-21 בפברואר 1947, והם הכחישו את האשמה המיוחסת להם ואת עדויות השוטרים. שמשון מסר הצהרה, ובה טען כי הזדמן במקרה למקום שהודבקו בו הכרוזים ונעצר, ויינשנקר העיד בשבועה כי היה באספת רבנים במלון ציון, ובדרכו חזרה נעצר. בעדותו תמכו רבנים מ'התאחדות הרבנים פליטי רוסיה ושאר ארצות'; הם אישרו שהיה במלון עד השעה 21:15 (זמן קצר לפני מעצרו). על השניים נגזרו שלושה חודשי מאסר למפרע מהרגע שהוצאה נגדם פקודת המעצר, ולפיכך הם היו צריכים להשתחרר, אך הוחזרו ללטרון.⁶³

אפרים מיכאלי נעצר ב-8 במאסר 1947 ליד קולנוע תל-אור בירושלים והואשם שחילק כרוזי אצ"ל בכניסה לבית הקולנוע. הוא כפר באשמה וטען כי הגיע לבית הקולנוע כדי לראות סרט, וכהוכחה לטענתו הציג את כרטיס הקולנוע שקנה. מיכאלי נמצא אשם בהחזקת כרוזים אך לא בהפצתם, ונגזר עליו חודש מאסר.⁶⁴

שמחה כהן ויצחק לוי נעצרו באשמת ציור ססמאות אצ"ל, וב-9 בספטמבר 1947 הובאו לדיון בבית משפט. מפקד משטרת ירושלים העיד כי היה בין השוטרים שעברו במקום וראו את הססמאות על הכביש, ובמרחק קצר מהמקום נראו השניים בזמן שניגבו את ידיהם בצמר של עדר כבשים שרעה במקום. הרועים הערבים העידו כי השניים ציירו את הססמאות על הכביש. כהן ולוי הכחישו את האשמה וטענו כי בזמן שטיילו במקום מעדה כהן והתלככה מהצבע. על השניים נגזרו שלושה חודשי מאסר.⁶⁵

פגמים בכתב האישום

לפעמים ביקשו הפרקליטים לבטל את כתב האישום נגד חברי החת"ם בטענות שונות בדבר פגמים שנמצאו בכתב האישום. הדיון המשפטי במקרים אלו, בחלקו הראשון לפחות, נסב על עניינים טכניים שנגעו לניסוח כתב האישום ולעמידתו בתקן הנדרש, ללא התייחסות לאירוע שבגללו נעצר הנאשם. ברוב המקרים דחו השופטים את טיעוני ההגנה על פגמים בכתב האישום. לאחר הדחייה הוסב הדיון המשפטי לנסיונות המעצר ולהוכחת כתב האישום, ואז בחרו עורכי הדין את אחת הדרכים שנזכרו לעיל – כפירה באשמה ובעובדות או כפירה באשמה והודאה בעובדות. במקרים שלהלן בחרו עורכי הדין בדרך זו.

ב-4 בדצמבר 1945 נשפטו שמעון חמילבסקי ויוסף לוי לאחר שנעצרו וברשותם גיליונות חרות. הסגורים אלכסנדר אמדור ופנחס רבינוביץ' ביקשו לבטל את התביעה בטענה עקרונית כי התובע לא צירף לכתב האשמה את הגיליונות שנתפסו בידי הנאשמים ואף לא הביא ציטוט של הדברים הכתובים בהם. לשאלת השופט מדוע לא צורפו המסמכים לכתב התביעה טען התובע כי כשם שאין צורך לצרף פצצה לכתב תביעה על החזקת פצצה, כך

63 א"מ, 69.1, פ-29/20; פ-33/61. 'דין נאשמים בהחזקת כרוזי אצ"ל', דבר, 23.2.1947, עמ' 4.

64 'משפטו של מיכאלי', הַצִּפָּה, 15.6.1947, עמ' 4; 'חודש מאסר על החזקת כרוזי אצ"ל', המשקיף, 17.6.1947, עמ' 4.

65 'ציירו סיסמאות אצ"ל ונידונו', דבר, 10.9.1947, עמ' 5.

אין צורך לצרף את הגיליונות שנתפסו בידי הנאשמים לכתב התביעה. השופט קיבל את טענת הסנגורים שנפל פגם ממשי בכתב התביעה וזיכה את השניים.⁶⁶ משפטם של אשר מזרחי ויהודה סלוננימסקי באשמת הדבקת כרוזי אצ"ל – עם הצהרות חברי אצ"ל מיכאל אשבל ויוסף שמחון (השניים נידונו למוות ימים אחדים לפני הדבקת הכרוזים – החל ב־23 באוגוסט 1946. עורך דין תוסיה כהן העלה טיעונים לפסילת כתב האישום; אלה התייחסו למעמד השופט שהשניים צריכים להישפט מולו, לניסוח שמו של בית המשפט בכתב האישום, לניסוח העברה בכתב האישום, לפרטי העברה שאינם תואמים את הגדרתה בכתב האישום ולכך שכתב האישום לא נחתם בידי שופט. ניסיון הפסילה לא עלה יפה. אחרי כן העידו מזרחי וסלוננימסקי בשבועה והכחישו כי הדביקו את המודעות. לטענתם, הם סיימו לראות סרט ופנו לקנות שתייה בקיוסק הסמוך למקום מעצרם. אביעזר גולדשטיין, כתב עיתון המשקיף, העיד כי פרסם בעיתון את הצהרותיהם של אשבל ושמחון כמו ששמע אותן בבית המשפט הצבאי, והן לא נאסרו לפרסום. השופט סבר שהשאלה איננה אם הכרוזים היו פוליטיים אלא אם היה לשניים אישור חוקי לפרסום מודעות, אך התביעה – שעליה חובת ההוכחה – לא הציגה כלל ראיה כזו, ולכן הוא זיכה אותם.⁶⁷ גם במשפטו של אריה יודי, שנעצר ב־29 ביולי 1945 ובידו כרוזים ומכל דבק, העלה עורך דין קריצמן מגוון טיעונים. בדיון הראשון לפני השופט שטרית טען כי אי אפשר להעניש את יודי שוב לאחר שישב במעצר מנהלי זמן ארוך. השופט נטה לקבל את הטיעון, אך ביקש ארכה לבחינת העניין. לאחר שיצא השופט לחופשה הובא יודי לדיון לפני השופט אפנדי א־דין. קריצמן ביקש לפסול את המשפט מאחר שלטענתו המתינה הבולשת בכוונה לצאתו של השופט שטרית לחופשה והביאה את יודי לפני שופט בעל דעות אחרות, אך השופט דחה את טענתו.

במשפט עלו לעדות שלושה שוטרים, ובהם שוטר יהודי, שהיו אחראים למעצרו של יודי. קריצמן ביקש להוכיח שאין בתוכן הדברים הכתובים בכרוזים משום הסתה והחל בסדרת שאלות לשוטר היהודי בדבר חוקיות הסוכנות היהודית והשלטון הבריטי בארץ. לאחר שנכשל גם ניסיון זה הוא ביקש ארכה כדי לזמן לעדות עורכי עיתונים ומנהיגים ציונים. בדיון הבא ויתר על העדים, והנאשם נמנע מלהעיד. העובדה שלא הובא אפילו עד הגנה אחד מעלה תהייה אם בקשת העדים לא הייתה עילה בלבד לדחיית המשפט. לבסוף נשא קריצמן נאום סיכום, ובו חזר על טענתו כי אין לראות בכתוב בכרוזים חומר מסית מפני שגורמים שונים בקרב היהודים עוסקים בשאלת הקמת ממשלה יהודית ואף טענו שבריטניה מפרה את הצהרת בלפור. השופט קנס את יודי בחמש לא"י. יודי שילם את הקנס, אך נלקח שוב למעצר.⁶⁸

66 'זוכו והובאו ללטרון', הַבְּקָר, 5.12.1945, עמ' 3.

67 א"מ, 69.1, פ-22/16.

68 מזב"י, ח-13/52, פ-50/16; 'מדביק כרוזים בדיון', הַבְּקָר, 11.12.1945, עמ' 4; 'הובא מלטרון

נקנס – והוחזר למעצר', המשקיף, 1.1.1946, עמ' 4.

אצ"ל אינו ארגון בלתי חוקי

כמה פעמים טענו עורכי הדין שיש לזכות את הנאשמים מהחזקת כרוזים מסיתים מפני שהתביעה לא הוכיחה שאצ"ל הוא ארגון בלתי חוקי. הטיעון נראה כמו התגרות בגורל והצליח פעם אחת לפחות. אביא כמה דוגמאות למקרים שעורכי הדין העלו את הטיעון הזה. עזרא לוי ומאיר מאוואס נעצרו ב־17 בנובמבר 1946 ובידיהם שעונויות שקוראות להתגייס לאצ"ל. עורך דין ברנד טען כי התביעה לא הוכיחה שאצ"ל לא נרשם כאגודה חוקית ושהנציב לא הכריז עליו בעיתון הרשמי כארגון בלתי חוקי. המשפט התנהל לפני השופט יעקב אזולאי, והוא דחה טענה זו. בהמשך המשפט ננקט קו של הכחשת האשמה והעובדות; לוי ומאוואס טענו כי לא היו שותפים לתליית השלטים ורק הרימו אותם מהמדרכה. השופט זיכה את השניים מחמת הספק.⁶⁹

גם במשפטו של יהודה גיספן, שנעצר ב־8 במארס 1947 בעוון תליית שלטי אצ"ל, עלתה הטענה כי התביעה לא הוכיחה שאצ"ל הוכרז כאגודה בלתי חוקית. הפעם עלתה הטענה בבית משפט צבאי בידי עורך דין יצחק אדרת, וגם במקרה זה לא קיבל השופט את הטענה. בהמשך המשפט הכחיש גיספן את האשמה ואת העובדות, וטען כי טייל עם ארוסתו במקום ולפתע פנה אליו אדם זר ושם את השלט בידיו. ארוסתו העידה ואישרה את דבריו, אך השופט לא האמין לעדויותיהם וגזר עליו חודש מאסר.⁷⁰

בפעם השלישית עלה טיעון משפטי זה במשפטם של מנחם יסקולקה וגד ישי בידי עורך דין אדרת לפני השופט ד"ר יצחק קיסטר; זה השתכנע וזיכה את הנאשמים. השניים, צעירים בני 14-15 נעצרו בעת הדבקת כרוזי אצ"ל. השופט טען בפסיקתו שבמשפט פלילי מחובתה של התביעה להוכיח את אי־חוקיותו של הארגון, ואין היא יכולה להסתמך על ידיעת השופט.⁷¹

הצהרות פוליטיות

בארבעה משפטים שונים בחרו חברי החת"ם להצהיר הצהרות פוליטיות למרות הסיכון שהיה כרוך בבחירה זו. המשפט הראשון מהארבעה התקיים ב־1945 בראשית תקופת ההצהרות של חברי אצ"ל, ושלושת המשפטים האחרים התקיימו ב־1947, שאז כבר היו הצהרות פוליטיות שגרתיות יותר. בשניים מהם נתפסו הנאשמים ובידיהם פצצת כרוזים או רימון הפחדה, אשר על כן יש לראות בבחירתם בקו הגנה פוליטי חלק ממשפטי הנשק. בשני המשפטים האחרים נראה שהנאשמים הושפעו מרוח הארגון שעל ברכיו חונכו בפקודות יום, בסקירות פוליטיות ובעיתונים, ומהאווירה הלוחמנית בקרב החברים שהגיעו

69 א"מ, 69.1, פ- 22/29; 'האם אצ"ל חוקי', הארץ, 12.2.1947, עמ' 4; 'נהנו מהספק וזוכו', שם, 18.3.1947, עמ' 3.

70 'חודש מאסר על החזקת סיסמת אצ"ל', הבקר, 11.3.1947, עמ' 4; 'לא הוכח כי אצ"ל בלתי חוקי', הארץ, 11.3.1947, עמ' 4.

71 'משום שהתביעה הכללית לא הוכיחה', הבקר, 5.6.1947, עמ' 3.

לארגון בגלל דעותיהם ואף הניעו זה את זה.⁷² כל ארבעת המשפטים התנהלו בבתי משפט צבאיים, ולהלן תיאורם.

יהודה כהן ועמליה סנדר, חברי החת"ם בחיפה, נעצרו וברשותם פצצת כרוזים, ומשפטים נערך בבית משפט צבאי מ-14 באוגוסט 1945. משפטים היה השני שחברי אצ"ל הצהירו בו הצהרה פוליטית, למרות הידיעה שהצהרה כזו לא זו בלבד שתפליל אותם אלא שהיא אף עלולה להביא להחמרה בעונשם. השניים עמדו למשפט בתקופת הביניים, שאז ניהלו כמה מחברי הארגון, והם בכללם, קו הגנה משפטי להגנתם, ובו בזמן נשאו הצהרה פוליטית. סנדר הודתה בהצהרתה כי ביקשה להפיץ כרוזים, אך הכחישה את האשמה, מאחר שלטענתה כל יהודי צריך להילחם לפתיחת שערי מולדתו, כפי שהיה עושה כל אנגלי במצב דומה. היא האשימה את בריטניה במותם של שישה מיליון יהודים בשואה בשל הגבלות העלייה, כך עשה אף כהן בדבריו, והתייחס גם לבגידת בריטניה בעם היהודי, שהיא הבטיחה להקים לו בית לאומי.⁷³ הם נידונו לשלוש שנות מאסר, העונש החמור ביותר שהוטל עד אז על חבר חת"ם.⁷⁴

ב-9 באפריל 1947 עמדה רחל עטואר בת ה-15 למשפט. לפי כתב האישום היא נעצרה עם חברה ובידיהן כרוזים ודלי דבק. במשפט היא ביקשה לשאת הצהרה, אך השופט לא אפשר לה וגזר עליה שישה חודשי פיקוח של קצין מבחן. חברתה לא הגיעה למשפט והוצאה נגדה פקודת מעצר.⁷⁵

בשני מקרים אחרים נשאו חברי החת"ם הצהרות פוליטיות ובחרו שלא להכיר בסמכות בית המשפט הצבאי לשפוט אותם. יצחק בוזגלו עמד למשפט ב-15 ביולי 1947 לאחר שהתפוצץ בידו רימון הפחדה, ופציעתו הביאה למעצרו. משפחתו שכרה את שירותי עורך דין יעקב רוטברג, אך הוא סירב להיעזר בהם. בתשובה לכתב האישום הוא החל לשאת הצהרה, ובה טען שנפל בשבי 'בניסיון להפעיל מנגנון של פצצת כרוזים', הודיע כי אינו מתכוון לשתף פעולה במשפט והוסיף: 'שלטונכם בארץ שלטון בלתי חוקי המשתמש בכידונו כדי לנתק קשר נצחי'. השופט הפסיק את הצהרתו, ולאחר שמיעת טיעוני התביעה ודברי הסנגור שכאמור ייצג את האם גזר עליו ארבעה חודשי מאסר. אלה חפפו כמעט את כל ימי מעצרו.⁷⁶ יחיאל אבו (עבו) ומרקו מנולו נעצרו וברשותם כרוזים, ובחיפוש בביתו של מנולו נמצאו כרוזים נוספים. בכתב האישום שהוגש לבית המשפט הצבאי ב-24 בנובמבר 1947 נאשמו השניים בהחזקה ובנשיאה של כרוזים, הם סירבו להכיר בסמכות בית המשפט ונשאו הצהרה פוליטית. על אבו נגזרה שנת מאסר אחת, ועל מנולו – ארבע שנות מאסר.⁷⁷

72 ניות, 'האצ"ל בחזית המשפטית', עמ' 105-107.

73 'משפט חיפה', חרות, נ (ספטמבר 1945), עמ' 4.

74 'נתפסו עם פצצה וכרוזים ונתחייבו בדין', דבר, 15.8.1945, עמ' 3; 'על החזקת פצצה להפצת כרוזים', שם, 29.8.1945, עמ' 4.

75 'נערה בת 15 לפני ביה"ד הצבאי', הבקר, 10.4.1947, עמ' 10.

76 'דין צעיר שהחזיק פצצת כרוזים', המשקיף, 16.7.1947, עמ' 4.

77 'נידונו על החזקת כרוזים', הארץ, 25.11.1947, עמ' 3.

סיכום

בשנות המרד התגייסו לאצ"ל נערים ונערות רבים חדורי אמונה בצדקת המאבק במנדט הבריטי, ולרוב היה החת"ם תחנתם הראשונה. אמנם הפעילות בחת"ם לא הצריכה הכשרה מיוחדת, ולרוב לא חייבה שימוש באמצעי לחימה, אך רמת הסיכון שאליה נחשפו בני הנוער שהתגייסו הייתה גבוהה, ויעידו על כך המעצרים והמשפטים הרבים של חברי היחידה. חברי החת"ם הצעירים, רובם תלמידי תיכון, מצאו את עצמם במצב קשה במיוחד – במעצר ובחדרי חקירות.

אף שאצ"ל קרא לחבריו שלא להכיר בסמכות בתי המשפט הצבאיים, הוא לא הנהיג קו דומה בבתי המשפט האזרחיים משום שתקנות החירום השונות לא נגעו לבתי המשפט האזרחיים ומשום שבאלו הייתה הענישה לרוב לא חמורה. במוקד ההחלטה עמדה זהות הנאשמים – גילם הצעיר וניסיונם הקצר בשורות הארגון. אצ"ל הבין שלכפירה בסמכות בית המשפט היו עלולות להיות השלכות על חומרת הענישה, וקרבתם של חברי החת"ם הצעירים כבר היה כבד די; ומנגד, ההד התקשורתי, שהוא לחם חוקה של כל תנועת מחתרת, היה זניח במשפטי התעמולה. לכן אפשר לומר שהארגון 'בחר' בפועל, גם אם לא רשמית, קו הגנה משפטי; ובו בזמן ביזר את הסמכויות למחלקות המשפטיות במחוזות.

רוב חברי החת"ם ניהלו קו הגנה משפטי, ועורכי הדין שלהם העלו טיעונים שונים להגנתם: פגמים בכתב האישום, כפירה בעובדות וכפירה בידיעת האשמה. בכמה מקרים בחרו הנאשמים להודות באשמה בהנחה שהודאה תקל את עונשם. אחדים מבין חברי החת"ם בחרו קו הגנה פוליטי, כפרו בסמכות בית המשפט הצבאי ונשאו הצהרות פוליטיות. בשני מקרים נתפסו הנאשמים וברשותם נשק, ולכן יש לראות בהם משפטי נשק, ובשני מקרים ניכר שהנאשמים הושפעו מרוח הארגון ובחרו להתריס נגד בית המשפט.

במשפטי הנשק נודעה חשיבות גדולה למחויבות עורכי הדין לארגון, שכן הוא הילך על חבל דק במערכה זו, והמלצתם על קו ההגנה השפיעה מאוד על בחירתו. העבודה המשפטית נעשתה בעיקר מחוץ לכותלי בית המשפט; לפני שהוא נערך – בגיבוש קו ההגנה והצוות המשפטי, ואחרי כן – באמצעות הגשת בקשות ועתירות שונות. כל אלה הצריכו עבודה ריכוזית ונאמנות למטרה. מנגד, במשפטי התעמולה נעשתה העבודה המשפטית בעיקר בין כותלי בית המשפט. קו ההגנה המשפטי הסיט את אור הזרקורים מהכלל אל הפרט, מאמצעי להעצמת מאבק הארגון ופרסומו לאמצעי להצלת הנאשם, ולפיכך לא היה צורך בניהול ריכוזי ובמחויבות עורכי הדין למטרה אלא רק בכישוריהם המשפטיים. קו ההגנה המשפטי אפשר לעורכי הדין מרחב תמרון גדול, והטיעונים המגוונים ששימשו אותם מעידים כי לא היה קו אחיד ומנחה פרט להצלחתו של הנאשם.

למרות ההצהרות החוזרות ונשנות על חוסר הכרה במערכת המשפט, כמחצית ממשפטי הנשק של חברי אצ"ל, מההצהרה הפוליטית הראשונה, התנהלו בקו הגנה משפטי. הארגון העדיף פעמים רבות לסטות מהקו העקרוני שהתווה, קו הגנה פוליטי, מחשש לחיי חבריו ולרווחתם. במשפטי התעמולה היה הקו המשפטי כמעט גורף, ואף שהוא לא נבחר רשמית,

אפשר לומר שהארגון הוביל אותו בהתנהלותו. נתונים אלו מעידים כי אצ"ל לא שש אלי קרב בזירה המשפטית, אף בזו התעמולתית, שלא היה בה חשש לחיי אדם. עם זאת, אצ"ל הציג את עצמו בפרסומיו כמי שהוביל מרד בזירה המשפטית וצבע את מאבקו בצבע חדגוני. בהתאמה, לא פעם הוצג הארגון כחסר רגישות לחיי אדם – כארגון שמטרותיו מקדשות את האמצעים, שהגשמת יעדיו המדיניים חשובה בעיניו יותר מחיי חבריו.⁷⁸ הזירה המשפטית מלמדת על הזהירות שפסע בה אצ"ל בין ערכים מנוגדים במציאות מורכבת. בין הגדרתו העצמית כמחתרת צבאית להיותו ארגון התנדבותי, ובעיקר בין קדושת המרד בממשלת המנדט, שלשמה הוא יצא למאבק, לחירות האדם, שהייתה התשתית לקיומו ומטרת העל למאבקו.

78 ראו לדוגמה: נעמי לויצקי, 'האם ביקש דב גרונר חנינה וחזר בו בהשפעת האצ"ל?', ידיעות אחרונות, 27.4.1984, עמ' 10-11, 26; בן־ציון ציטרין, 'בגין סירב לאשר את הצלתו!', העולם הזה, 17.4.1985, עמ' 18-19, 38.